

خشت و خیل

شرح معماری اسلامی ایران
کامبیز نوایی کامبیز حاجی قاسمی

www.ketab.ir

انتشارات سروش
با همکاری
دانشگاه شهید بهشتی
تهران ۱۳۹۰
شماره ترتیب انتشار: ۱۴۶۳

نوابی، کامبیز، ۱۳۴۱
خشت و خیال: شرح معماری اسلامی ایران / کامبیز نوابی، کامبیز حاجی قاسمی -
تهران: دانشگاه شهید بهشتی؛ سروش (انتشارات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران)،
۱۳۹۰.
۳۷۶: مصور (رنگی)
ISBN 978-964-376-898-0
فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه: ص. ۳۷۶-۴۶۲.
نمایه.
۱. معماری اسلامی - ایران الف. حاجی قاسمی، کامبیز، ۱۳۳۰ - ب. دانشگاه شهید
بهشتی. ج. صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران. انتشارات سروش. د. عنوان: شرح معماری
اسلامی ایران. ه. عنوان.
۷۲۰/۹۵۵
۷۸۰/۱۴۸۰/۶۰۷۲
۱۳۹۰
کتابخانه ملی ایران
۱۹۰۰۸۱۴۸

۴۷۸

انتشارات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران

تهران، خیابان استاد شهید مطهری، مناطق خیابان دکتر مفتاح، ساختمان سروش

مرکز پخش: ۸-۸۸۳۲۵۰۶۳ و ۶۶۹۵۴۸۷

www.sorushpress.ir

عنوان: خشت و خیال

شرح معماری اسلامی ایران

نویسندگان: کامبیز نوابی و کامبیز حاجی قاسمی

ویراستار: عباس آقاجانی / نمونه خوانی: آمنه کریمی

خوشنویس: جلیل رسولی

صفحه‌آرا: رضا عابدینی، فتنه احمدی بیدگلی

ناظر فنی چاپ: مسعود کامرانی

چاپ اول: ۱۳۹۰

لیتوگرافی: مردمک

این کتاب در سه هزار نسخه در چاپخانه انتشارات سروش چاپ و صحافی شد.

همه حقوق محفوظ است.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۶-۸۹۸-۰

هو الجمیل

مقدمه ناشر

بی تردید، انسان، لطیف ترین و رازآلودترین معمای هستی است. هموست که مظهر تمام نمای اسماء الحسنی و صفات ستوده پروردگار خویش است؛ گرچه برای رعایت ادب توحید باید به کلام حضرت حق پناه برد که می فرماید: «لیس کمثله شیء»، خداوند انسان را گرامی داشته (ولقد کرما بنی آدم) و هر آنچه را در آسمان و زمین است، مسخر وی قرار داده است. اینچنین است که آدمی شایسته بهترین هاست و باید همچنان که خالق هستی نیکوترین مخلوقات خود را در اختیار او قرار داده است، خود نیز آفریننده زیبایی ها و نیکی ها باشد. اندیشه اش حق گرا و توحیدی، گفتارش صادق و رفتارش سراسر خیر و نیکی؛ این گونه است که الگوی زیست اسلامی و مسلمانی پدید می آید. در این مسیر صورت و معنا همسو خواهد بود (الی الله المصیر)؛ در الگوی زیست مسلمانی، فرهنگ با تمدن، معیشت با معنویت، چگونگی زیست با مکان زیست و سرانجام دنیا با آخرت هماهنگ و همسو می شود. بنابراین عجیب نیست اگر هنر و معماری اسلامی نیز زیبا، معناگرا، خیال انگیز، نمادگرا و پاسخگوی نیازهای واقعی حیات طیبه آدمی باشد.

کتاب ارجمند خشت و خیال که حاصل تلاش های عاشقانه و چندین ساله نویسندگان محترم است، شرحی است از معماری اسلامی ایران، با این رویکرد که در پس صورت ظاهر، معنای عمیق آن را که ریشه در باورهای فرهنگ دین مدار مردم این سرزمین دارد، بنمایاند. مطالعه این اثر دلپسند و تفکربرانگیز و بحث و طرح آن در محافل علمی و دانشگاهی در تعمیق خودباوری و تقویت هویت دینی و ملی مردم سرزمین مان تأثیر ماندگار و فرازننده خواهد داشت.

فهرست مطالب

۶۸	تقارن	۱	سرآغاز
۷۴	تقارن و عدم تقارن		
۷۴	تأثیر تقارن در فضا		پیش درآمد: لطیفه نهانی
۷۶	تکرار		پیشگفتار
۷۸	تمایز در متن تکرار	۱۰	بیان فضایی و خیال
		۱۱	خیال در رویارویی با واقعیت
	گفتار سوم: گوهری در درون	۱۶	تقرب به خیال
۸۳	پیشگفتار	۱۸	خیال، اشتراک یک جمع و سرچشمه ها
۸۴	گشت و گذاری در چند مصداق		
۹۵	هندسه کاربردی ها		گفتار اول: حریم و خلوت
		۲۱	گرایش به درون
	گفتار چهارم: تار و بود پنهان	۲۵	ارتباط میان بیرون و درون
۱۱۳	پیشگفتار	۳۳	مجموعه ها
۱۱۵	پنج ضلعی و هندسه حاصل از آن		
۱۲۱	جستجو در مصادیق		گفتار دوم: نظم بلورین
۱۴۴	مهمترین نتایج حاصله	۴۱	پیشگفتار
۱۴۶	سخن آخر	۴۲	خلوص و کمال شکل ها
		۴۲	کاربرد شکل های کامل
	گفتار پنجم: خاک و کیمیا	۴۶	تصرف در شکل های ساده
۱۴۹	پیشگفتار	۵۶	انتظام مرکزی
۱۵۰	معماری آجر	۵۹	تأکید بر محور و جهت
۱۶۰	کاربردهای گچ	۶۱	محورهای متقاطع و جهات چهارگانه
۱۶۴	مصالح دیگر	۶۵	رو به سوی قبله

دریای مازندران و کوه‌های دربند، از سمت غرب به میان‌رودان، از جنوب به خلیج فارس و دریای عمان، و از شرق به رود سند محدود می‌شود. البته کتاب حاضر، از آنجا که معماری سرزمین‌های مختلف اسلامی را جلوه‌های گوناگون فرهنگ واحدی می‌شمارد، در پاره‌ای موارد به محدوده جغرافیایی فوق و فادار نمانده و از آن فراتر رفته است و گاهی از مصادیق سایر سرزمین‌های اسلامی نیز به عنوان شاهد مثال استفاده کرده است. توضیح این نکته هم لازم به نظر می‌رسد که در بررسی معماری اسلامی ایران، مهم‌ترین آثار موجود در نقاط مختلف کشور مورد توجه و مطالعه قرار گرفته‌اند و پرواضح است که این مصادیق بیشتر به آثار بناشده در شهرها مربوط می‌شوند؛ چرا که در شهرهاست که بیشترین امکان بروز جلوه‌های غنی معماری مهیا شده است.

برای مؤلفان این دفتر، اندیشه انجام پژوهشی نو درباره معماری اسلامی ایران، پژوهشی که متکی بر فرهنگ پرورش‌دهنده این معماری باشد، به سال ۱۳۵۵ پدید آمد. نیت از انجام این پژوهش مشترک تهیه رساله‌ای برای اختتام دوره آموزشی مهندسی معماری بود. کوشش‌هایی که به دنبال این اندیشه صورت پذیرفت به تدوین رساله‌ای دو جلدی تحت عنوان خشت و خیال منجر شد. این رساله، پس از قریب به دو سال تلاش و جستجو در اوایل سال ۱۳۵۷ پایان یافت. سه سال پس از تدوین رساله خشت و خیال تصمیم بر آن شد تا این رساله با یک بازنگری یک ساله تصحیح و منتشر شود. به این نیت، رساله مذکور دوباره به دست گرفته شد. اما این بازنگری بسیار بیش از آنچه متصور بود به طول انجامید و حتی آن پس از بیش از یک دهه کار مداوم به اتمام رسید. در این مدت کار دوباره‌ای آغاز شد و مطالعات جدیدی در همه زمینه‌های موضوع این کتاب صورت پذیرفت و هر آنچه به دست آمد بارها مورد مذاقه و تجدید نظر قرار گرفت. این تغییرات، که بیشتر به دنبال تغییر دیدگاه‌های مؤلفان صورت می‌گرفت، تا بدان حد زیاد بود که دامنه آن حتی به موضوعات و فصل‌بندی کتاب کشیده شد. به لطف این تجدید نظرها، گاه یک گفتار مفصل به بحثی کم اهمیت مبدل گردید و گاه یک موضوع به ظاهر کم محتوا به بخش مهمی از یک گفتار تغییر شکل داد. در طی این مدت، سفرهای مجدد به گوشه و کنار کشور، به نیت مشاهده دقیق آثار معماری، صورت گرفت و مجموعه مفصلی از نقش‌ها و نقشه‌های بناها فراهم آمد. بالاخره آنچه در انتهای این مدت کار به دست آمد کتابی است که تنها از جهت نام و نیت اصلی مشابه رساله فوق‌الذکر است؛ لیکن از جهت محتوا، روش بیان و حتی بعضی مبانی، تمایز اساسی با آن دارد. انتشار خشت و خیال، ناخواسته نزدیک به دو دهه به تعویق افتاد. در این فاصله، کتاب‌ها و مقالات جدیدی در زمینه معماری اسلامی در ایران و سایر کشورهای جهان انتشار یافت که خوشبختانه نه فقط نافی مطالب خشت و خیال نبودند که محتوای آن را تأیید نیز می‌کردند. به این خاطر، در هنگام بازخوانی متن برای انتشار نهایی، مؤلفان تصمیم گرفتند که در متن کتاب دست نبرند چرا که ضرورتی برای تغییر و تحول در متن احساس نمی‌کردند.

خشت و خیال شامل یک پیش‌درآمد، نه گفتار اصلی و فهرست‌های متعدد است. پیش‌درآمد، یا «لطیفه نهانی» مقدمه‌ای است برای ورود به گفتارهای اصلی کتاب. در این مقاله، به مدد بحث‌های مفصل، مقاصد کتاب و بنیادهای فکری مؤلفان آن بیان می‌شود و در مورد بعضی نظریه‌های رایج درباره معماری اسلامی ایران گفتگو می‌شود. مطالعه دقیق «لطیفه نهانی» برای ادراک کامل محتوای کتاب ضروری است و می‌تواند از پدید آمدن سوء تفاهم‌ها در ذهن خواننده به هنگام مطالعه گفتارهای کتاب جلوگیری کند.

گفتار اول، یا «حریم و خلوت»، گفتاری است درباره درونگرایی. این گفتار می‌کوشد مفهوم درونگرایی را در معماری اسلامی روشن کند و تأثیرات این اصل را بر طرح بناها، مجموعه‌ها و بافت‌های شهری توضیح دهد. گفتار دوم، یا «نظم بلورین»، گفتاری مفصل است که به اصول انتخاب شکل‌ها، حجم‌ها، فضاها و ترکیب و انتظام آنها در معماری اسلامی ایران می‌پردازد. «نظم بلورین» مباحثی درباره خلوص و کمال شکل‌ها، اهمیت مرکز، محور و جهات، تقارن و تکرار در انتظام شکل‌های دوبعدی، حجم‌ها و فضاها را دربرمی‌گیرد. در حاشیه این گفتار، بحثی تحت عنوان «عناصر کالبدی» آمده است که به اجزای متشکله بناهای قدیمی نظر دارد. گفتار سوم، یا «گوهری در درون»، مقاله‌ای است درباره معماری درون فضاها، بسته آثار سستی. و از آنجا که در معماری ما فضای بسته اغلب تحت تسلط سقف است، بحث «گوهری در درون» نیز بیشتر متوجه معماری سقف‌هاست. بخش اول این گفتار، با سیری در چند مصداق، تنوع سقف‌ها را در معماری سستی روشن می‌سازد و بخش دوم آن به بررسی دقیق انواع هندسه سقف‌ها اختصاص دارد. گفتار چهارم، یا «تار و پود پنهان»، جستجویی است در هندسه پنهان بناهای اسلامی ایران. آنچه در این گفتار عرضه شده نتیجه تحقیقی مفصل و طولانی است. طی این تحقیق، هندسه پنهان بناهای گوناگونی از دوره‌های مختلف بررسی شده که برخی از آنها در کتاب انعکاس یافته است. «تار و پود پنهان» می‌تواند مقدمه‌ای باشد برای تحقیقات گسترده‌تری که در آینده به سمت علاقه‌مندان در این زمینه صورت پذیرد. گفتار پنجم، یا «خاک و کیمیا»، به مصالح معماری سستی ایران و به نحوه رویارویی معماران و صنعتگران با این مصالح اشاره دارد. گفتار ششم، یا «نقش عجب»، گفتاری است مفصل پیرامون نقوش هندسی و گیاهی. در این گفتار کوشش شده تا نقوش از چشم‌انداز دیگری نگریسته شوند و شأن و مقام شایسته خود را بیابند. بخشی از گفتار «نقش عجب»، که از روش طراحی و ابداع گره‌های ده بحث می‌کند حرفی است تازه و پس از مدت‌ها جستجو و مکاشفه به دست آمده است. گفتار هفتم، یا «صدای سخن عشق»، به مقوله رنگ در معماری اسلامی ایران می‌پردازد و درباره رنگ‌ها و ترکیبات رنگی مورد پسند معماران و سایر هنرمندان و اصول زیباشناسانه حاکم بر انتخاب رنگ‌ها و ترکیبات رنگی، بحث می‌کند و از تأثیر رنگ در بنا سخن می‌گوید. گفتار هشتم، یا «کلک خیال انگیز»، نحوه حضور خط در معماری اسلامی را موضوع بحث خود قرار داده است. این گفتار، بنابر ضرورت، با مباحثی در مورد خطاطی همراه شده است. گفتار نهم، یا «در گلستان خیال»، گفتاری است پیرامون اصول طراحی فضاها، باز. در این گفتار طرح حیاط انواع بناها، و طرح باغ و اجزای آن، مرکز توجه و توصیف بوده و در انتهای کتاب درباره طراحی محوطه‌های باز و وسیع در شهرهای سستی نیز فتح بابی شده است. بخش ضمیمه کتاب نیز شامل واژه‌نامه و فهرست‌های متعدد است که عبارت‌اند از: فهرست منابع فارسی و خارجی، فهرست تصاویر بناها، و بالاخره فهرست راهنما.

گفتارهای کتاب، گذشته از متن اصلی، معمولاً از حاشیه، یادداشت و تصاویر مختلف (عکس، نقشه، کروکی و تصاویر استعاره‌ای) برخوردارند. در پاره‌ای مواقع که حاشیه مفصل‌تر شده و با تصویر همراه گشته، خود به صورتی مستقل و با عنوان «بحثی در حاشیه» ارایه شده است. حاشیه‌ها با علامت ستاره^۵، یادداشت‌ها که در انتهای هر گفتار آمده‌اند با شماره، و تصاویر با شماره داخلی کروشه [] در متن کتاب مشخص شده‌اند.

منابع تحقیقی خشت و خیال بسیاری دارند و به سه دسته اصلی تقسیم می‌شوند: دسته اول کتاب‌ها و مقالات، دسته دوم صاحب‌نظران، و دسته سوم مصادیق معماری اسلامی و هنرهای وابسته به آن. کتاب‌ها و مقالاتی که در این تحقیق مطالعه شده‌اند خود به بخش‌های مختلف تقسیم می‌شوند. بخشی از کتاب‌ها و مقالات، به نیت درک صحیح‌تر و عمیق‌تر مبانی دین اسلام و اندیشه‌های ارائه شده در طول تاریخ تفکر اسلامی مورد مطالعه قرار گرفت که چنانچه قرآن کریم و کتب حاوی احادیث و روایات را مجزا کنیم می‌توانیم از تفاسیر قرآنی، کتب و مقالات حاوی مباحث فلسفی و عرفانی و علوم انسانی نام ببریم. بخشی دیگر از کتب و مقالات که سهم زیادی از این بخش را به خود اختصاص داده بود نیز به شعر و ادب ایران، تاریخ ادبیات و تفاسیر و تحلیل‌های ارائه شده در مورد اشعار فارسی، مخصوصاً اشعار عرفانی، مربوط می‌شد. بعضی کتاب‌ها و مقالات این بخش را آثار گذشتگان و برخی را تألیفات معاصران تشکیل می‌دادند.

بخش دیگر کتب و مقالات راجع به تاریخ ایران بعد از اسلام بود. این کتاب‌ها، همراه با سفرنامه‌های ایرانیان و جهانگردان خارجی، تصویری از روزگار بعد از اسلام در ادوار مختلف، وضعیت شهرها، بناها و نحوه زندگی مردم را فراهم می‌آورد و مؤلفان این دفتر را در روزگاران گذشته سیر می‌داد.

بخش دیگر از کتاب‌ها و مقالات به معماری اسلامی ایران و سایر کشورهای اسلامی و هنرهای وابسته به این معماری اختصاص داشت. این منابع، خود به گروه‌های متعددی تقسیم می‌شدند. یک گروه را کتاب‌هایی تشکیل می‌دادند که موضوعشان تاریخ معماری اسلامی در ایران بود و اغلب به وسیله مستشرقان غربی تهیه شده بودند. گروه دیگری به شرح احوال بناها، تاریخ احداث، فضاهای متشکله و تغییرات آنها در طول تاریخ می‌پرداختند و به این ترتیب بناهای یک شهر یا یک منطقه از کشور را بررسی می‌کردند. گروه سوم با هنرهای وابسته به معماری: کاشیکاری، نقش‌پردازی، خط و ... سر و کار داشتند. گروه چهارم کتاب‌ها و مقالاتی بودند که در آنها نویسندگانشان کوشش می‌کردند معماری اسلامی یا هنرهای وابسته به آن را از دید فرهنگ و تفکر اسلامی تجزیه و تحلیل کنند و به این ترتیب از جهت نیت اصلی با کتاب حاضر مشابهت داشتند. و بالاخره آخرین گروه از کتاب‌ها و مقالات این بخش، آنهایی بودند که به هنرهای دیگر اسلامی، مثل فرش، نگارگری (میناتور) و وسایل روزمره زندگی می‌پرداختند.

بخش آخر، کتاب‌ها و مقالاتی بودند که درباره مبانی نظری معماری و هنرها بحث می‌کردند و موضوعاتی از قبیل تعریف هنر، تعریف معماری، بحث‌های زیباشناسی و اصول و پایه‌های طراحی و فضاسازی را در بر می‌گرفتند.

در مسیر تحقیق، همچنان که گفتیم، صاحب‌نظران متعددی نیز مورد مشورت قرار گرفتند. بعضی از این افراد در قلمرو تفکر اسلامی صاحب اندیشه بودند و برخی دیگر در زمینه تاریخ معماری و هنرهای وابسته به آن تخصص داشتند. عده‌ای در مرمت بناها تجربیات ارزشمندی یافته بودند و گروهی نیز در دوره‌ای از تاریخ معماری یا نوعی از بناهای سنتی مدت‌ها تعمق و تأمل کرده بودند. بعضی هم در زمینه موضوع این کتاب، یعنی فرهنگ و معماری، اهل نظر بودند.

اما در میان منابع این پژوهش، باید سهم عمده و مهم را به خود آثار معماری اسلامی ایران نسبت داد؛ چرا که در مسیر پژوهش، بسیاری از خصوصیات این معماری تنها از طریق تأمل و موشکافی در خود آثار به‌جامانده پی‌گیری و جستجو شده است. دستیابی به آثار فوق، به‌منظور مواجهه مستقیم و درنگ و تأمل در آنها، سفرهای متعددی به نقاط مختلف کشور را ضروری می‌ساخت.

در سفرهایی که توسط مؤلفان انجام گرفت از بناهای بسیاری بازدید و عکسبرداری شد، به نحوی که عکس‌ها کل و جزء بنا را در برمی‌گرفت. مجموعه تصاویری که بدین‌گونه مهیا شد، شامل چندین هزار تصویر از بناهای قدیمی بود که وجود آنها در بایگانی مؤلفان کمک می‌کرد تا هم در هنگام تحقیق و هم در زمان نگارش متن، هر لحظه که ضرورت می‌یافت، دسترسی به آثار معماری ایران با تمامی جزئیات آن میسر شود. به علاوه، برای ادراک کامل تر آثار به جامانده به جمع‌آوری و تهیه نقشه‌های لازم از بناهای مختلف اقدام شد و به این ترتیب بایگانی مفصل دیگری از نقشه‌های بناها نیز فراهم آمد که راهگشای مؤلفان در مسیر پژوهش و نگارش بود. منابع نقشه‌ها و طرح‌های مورد استفاده در کتاب متعددند که مهم‌ترین آنها، مدارک تهیه شده توسط «سازمان میراث فرهنگی» و «مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی» است. نقشه‌های منتخب در ابتدا به روش دستی و بار دیگر به روش یارانه‌ای ترسیم شدند؛ امری که دقت و زمان قابل توجهی را به خود اختصاص داد.

با اتکا به بازدیدهای متعدد و گاه مکرر از بناهای سستی و درنگ و تأمل در آنها و نیز دو بایگانی عکس‌ها و نقشه‌ها بود که محتوای گفتارهای کتاب به تدریج شکل گرفت، کامل شد و به نگارش درآمد. چرا که مؤلفان کتاب همواره بر خود فرض می‌دانستند که تا وقتی مطلبی را از طریق خود آثار ادراک نکنند به بیان درنیاورند حتی اگر آن مطلب از سوی پژوهشگران معتبر نیز تأکید شده باشد.

در مسیر این تحقیق البته مشکلات و موانع زیادی هم وجود داشت. بسیاری از اطلاعات و مدارکی که برای انجام کار ضروری به نظر می‌رسید وجود نداشت و در نتیجه این کمبود، کار اصلی به ناچار معوق می‌ماند و نیروی پژوهندگان صرف فراهم آوردن مدارک و اطلاعات پایه می‌شد. برای نمونه باید گفت که علی‌رغم وجود کتاب‌های چندینی در زمینه تاریخ معماری ما، هنوز کتاب تاریخ این معماری آنچنان که باید نوشته نشده است. اطلاعات کافی درباره بسیاری از بناها وجود ندارد و تاریخ ساخت و مراحل تغییر و تحول آنها مبهم است. حتی فهرست کاملی از بناهای قدیمی ایران تهیه نشده است. از اینها که بگذریم اطلاعات موجود درباره نحوه استفاده و کاربری بناهای سستی و فن ساختمان آن بسیار اندک است و بسیاری از آنچه موجود است نیز با حدس و گمان آمیخته است. طی تحقیق، نیروی بسیاری صرف این موانع شد. برای مثال فهرست بالنسبه کاملی از مهم‌ترین بناهای اسلامی ایران تهیه شد و اطلاعات مربوط به محل و تاریخ احداث هر بنا، مشخصات طرح و نوع تزئینات آن و نیز مراحل تغییر و تحول ساختمانی و تزئیناتی آن استخراج و در برگه‌های جداگانه تنظیم شد. با اتکا به این اطلاعات و کنار هم نهادن بناها و تأمل در نقاط اشتراک و افتراق آنها تصویری از مسیر تاریخ معماری اسلامی در ایران و نقاط عطف آن به دست آمد که راهنمای کار قرار گرفت و این همه، نیروی بسیار و زمانی طولانی را به خود اختصاص داد.

به هنگام نگارش متن کتاب کوشش شد که مطالب تا آنجا که ممکن است ساده و روشن بیان شود. به این خاطر، هر گفتار بارها نوشته و در آن تجدید نظر شد. انتخاب واژه‌های فارسی صحیح، به جا و قابل درک، و تثبیت آنها در کل متن، اهمیت فراوان داشت و نیروی بسیاری را مصروف خود کرد. استفاده از واژه‌های زبان‌های بیگانه مورد پسند مؤلفان نبود.

از سوی دیگر، تلاش شد نحوه بیان مطالب در کتاب به نحوه «بیان» هنری آثار معماری نزدیک باشد و به همین خاطر، مفاهیم پیچیده، تا آنجا که ممکن بود، لابه‌لای جملات ساده، به «کنایه» و «اشاره» بیان شد.

به علاوه، هنگام نگارش متن گفتارها، اصل بر سیر از «صورت» به «معنا» بوده است، یعنی معمولاً در ابتدای مقاله توجه مخاطب به اتفاقی که در آثار معماری افتاده است جلب می‌شود و آنگاه سخن از اصول زیباشناسی حاکم بر آن اتفاق می‌رود و سپس به حکمت موجود در پس آن صورت راهی جستجو می‌شود. همچنین باید یادآور شد که علی‌رغم این که در مسیر تحقق، چنان که گفتیم، همواره نتایج مطالعه از سیر در مصادیق حاصل شده است اما روش بیان مطلب، به‌جز در چند مورد، براساس سیر در مصادیق نبوده و از مصادیق تنها به عنوان شاهد مثال استفاده شده است.

در مورد فایده خشت و خیال که ممکن است از آن پرسند، باید گفت که فایده اصلی کتاب حاضر همان اهدافی است که در ابتدا بیان کردیم و اگر آن اهداف تحقق پذیرد فایده مورد نظر حاصل شده است. اما علاوه بر این فایده اصلی ممکن است فواید دیگری نیز از این مجموعه به دست آید. امید است جستجو در بنای خشت و خیال ما را با معماری غنی گذشته‌مان مواجه سازد و این کشف ارزشمند بتواند به ما اعتماد به نفس، شخصیت و هویت ببخشد. کشف این معماری (به معنای کامل کلمه) کمک کند تا از این پس در مقابل مکاتب معماری بیگانه منفعل نباشیم و بیش از گذشته به خود اتکا کنیم تا سکونت گاه‌هایمان را رنگی از باورهای خود بزنیم. به علاوه، امید است کتاب حاضر بتواند به فهم بهتر این حقیقت مهم کمک کند که معماری مقوله‌ای فرهنگی است؛ بتواند بعضی گوشه‌های مبهم معماری قدیم را روشن نماید و برخی اطلاعات کاربردی را در این زمینه در اختیار طالبان آن قرار دهد؛ معماران را در ورود به عرصه تالیف و ترجمه کتاب‌های معماری تشویق کند؛ ساده‌نویسی را به عنوان یک ضرورت رواج دهد و به تکمیل زبان معماری و واژه‌های آن در فارسی کمک کند.

خشت و خیال، مثل هر تحقیق دیگر، خالی از عیب و ایراد نیست و بی‌شک کجراهه‌ها که در این دفتر به جای راه راست گرفته شده باشد، پس باید امید داشت اهل فن در آن به دقت بنگرند و نقاط قوت و ضعف آن را بنمایانند تا باب تحقیقات دیگری از سوی علاقه‌مندان معماری سرزمین ما گشوده شود و به سبب آن، حقیقت معماری اسلامی ایران، چنان که شایسته است، آشکار گردد.

تحقیق خشت و خیال انجام نشد مگر به لطف، مدد و تشویق بسیاری دوستان و همراهان که نام بردن از همه میسر نمی‌نماید. در آن میان باید از استاد ارجمند جناب آقای غلامرضا اعوانی یاد کنیم که در مقطعی حساس از تدوین کتاب با صبر و حوصله بسیار در طی جلسات متعدد و طولانی به یافته‌های مؤلفان در زمینه اندیشه و حکمت اسلامی سامان و قوام بخشیدند. خانم‌ها فرشته مستوفی، سمیه محمدی، ناهید بلیغی، غسل شاکری و آقایان حمید رضا خویی، علی علایی، علیرضا فتوره‌چی در مسیر شکل‌گیری صورت نهایی کتاب، بازخوانی متن، نظم و انضباط بخشیدن به بخش‌های گوناگون کتاب، تهیه و ترسیم نقشه‌ها و بالاخره تهیه ضمانت و برخی تصاویر مهم نقش اساسی داشتند و این کارها را با علاقه، دقت و موشکافی بسیار انجام دادند.

سرانجام گرفتن خشت و خیال همچنین مدیون صبر و حوصله مدیران انتشارات سروش در مدتی طولانی است که صرف آماده شدن کتاب شد. در این مدت مدیران متعددی با خشت و خیال مواجه شدند که همه صمیمانه با آن همراهی کردند. اشتراک دانشگاه شهید بهشتی، مؤسسه‌ای که خانه دوم مؤلفان به حساب می‌آید، در چاپ خشت و خیال با یاری و التفات برادر ارجمند جناب آقای هادی ندیمی، ریاست وقت دانشگاه، انجام پذیرفت.

مؤلفان لازم می‌دانند که از بزرگوارانی که نامشان ذکر شد و تمامی کسانی که نامشان در شناسنامه کتاب به عنوان گوناگونی چون ویراستار، صفحه‌آرا، ناظر چاپ و دیگران آمده است و همه با حوصله و علاقه‌ای وافر، که در این روزگار کمتر دیده می‌شود، در شکل‌گیری کتاب تلاش کردند، تشکر و قدردانی کنند و معتقدند که اگر خیری در انتشار این کتاب وجود داشته باشد همه در آن شریک‌اند. همچنین مؤلفان از سازمان میراث فرهنگی کشور و مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی که نسخه اصلی اغلب نقشه‌های کتاب را در اختیار قرار دادند تشکر می‌کنند.

در تحقق خشت و خیال اتکای مؤلفان بیش از هر چیز، به تشویق‌ها و حمایت‌های پدران و مادران و بردباری ملتهمانه همسران و یاری فرزندان خود بوده است؛ که همه سختی‌ها، و مصائب بسیار سال‌های طولانی تحقیق را تاب آورده، به جان خریدند و به جز سخنانی ترغیب‌آمیز و پشتیبانی‌کننده چیزی بر زبان نیاوردند؛ پس مؤلفان، خشت و خیال را متعلق به آنان می‌دانند و به آنها تقدیم می‌کنند.

کامبیز حاجی قاسمی، کامبیز نوائی

تهران - تابستان ۱۳۹۰